

**ETHISCHE RATIONALITEIT,
DE FORMELE EN DE INHOUDELIJKE BENADERING.
EEN BIJDRAGE TOT HET DEBAT***

Ronald Commers

1 Ik wil dit artikel beginnen met te verduidelijken hoe mijn standpunten zich vormden en met een samenvatting van mijn discussiebijdragen. Ik verwijs ook naar mijn artikel over de rechtvaardigheidsopvattingen van John Rawls (in dit nummer) waar ik reeds poogde mijn voorstellingen over de fundering van morele regels en morele waarden uit te schrijven. In dit artikel zal ik enkele van de ideeën uit dat artikel weer op nemen. Men weet dat het bij Rawls om hetzelfde gaat : nl. de funderingsproblematiek in de ethica. In mijn opvattingen spelen ook de aan onze sectie wijsbegeerte en moraalwetenschap te vage en te weinig openlijk gevoerde discussies mee over het objectivisme en het subjectivisme in de ethische theorie. Op basis van mijn indrukken over het vorige colloquium over de ethische rationaliteit (nov. 1977) maakte ik een eerste tekst waarover ik discussieerde met D. Batens en H. Van den Enden. Ik was niet tevreden met wat ik als formalistische benadering beschouwde. En hoewel ik enige sympathie voelde voor de inhoudelijke benadering, andermaal wat ik dan als inhoudelijke benadering beschouwde, voldeed die mij qua funderingsargumentatie niet. De gesprekken daarover waren nuttig voor het aanscherpen en het corrigeren van standpunten en argumentaties. Het onderwerp is uiterst moeilijk en wij riskeren voortdurend de onduidelijkheid. De helderheid van de Griekse Olympus is veraf; de mistige duisternis van de Germaanse Walhalla dichtbij. Temeer daar een doxografisch overzicht van de standpunten over ethische rationaliteit en fundering, betreffende de ethica en de axiologie van de twintigste eeuw, ontbreekt.

Ik poogde de discussie over de ethische rationaliteit in een historisch kader te plaatsen door mij de volgende vraag te stellen : waarom die discussie over de ethische rationaliteit ? Wat zoeken de deelnemers aan het debat ? Ik kwam tot de conclusie dat de

wereldbeschouwelijke wijzigingen, die het socialisme en het liberalisme betreffen, maakten dat moet worden gezocht naar een op feiten en/of methoden, inhouden en/of vormen gebaseerde consensus over morele waarden. De oude funderingen doen het niet meer waar het de historische en concrete praktijk in maatschappelijk verband aangaat. In doxografisch opzicht voldoet die conclusie uiteraard niet. Men zou hier moeten verwijzen naar de ontwikkeling aan het einde van de vorige eeuw en dat in samenhang met de zich ontvouwende menswetenschappen (de psychologie en de politieke economie) van de waardetheorieën enerzijds, de geboorte van de meta-ethica in deze eeuw anderzijds. Hoewel de feiten die die ontwikkelingen betreffen voldoende bekend zijn valt het toch te betwijfelen of onze kennis over de verschillende funderingspogingen en -discussies in hun historische opeenvolging groot is. Zo weten wij onvoldoende hoe nodeloze herhalingen van reeds vroeger gevoerde discussies en ondernomen uiteenzettingen te vermijden. Ik zal er ook hier niet verder op ingaan.

Men kan pogen de ethische rationaliteit inhoudelijk op te vullen door het aanduiden van de te verdedigen waarden, die men tracht te funderen in een historische en/of antropologische, of psychologisch-fysiologische zin. In al die gevallen gaat het om wetenschappelijk gemaakte supra-individuele morele inhouden waarmee men in concreet maatschappelijke situaties kan oordelen en beslissen. Ik geloof dat zo'n preciseringen kunnen bijdragen tot de oplossing van bepaalde, concrete feit/norm verschillen in de actuele maatschappelijke praktijk, maar dit steeds door andere feit/norm verschillen onder de aandacht te brengen. Er is in dat geval onbetwistbaar sprake van justificatie en ondersteuning. Het is echter een justificatie en ondersteuning van morele posities aan de hand van feitelijke gegevens waarover een intersubjectieve argumentatie mogelijk wordt, door de funderings- en rationaliteitsproblematiek op een ander niveau en in een andere context te herhalen. Ook dat laatste is positief : het leidt tot clarificatie van de morele posities, brengt ze in verband met de feiten, vergemakkelijkt de argumentaties daarrond en het maakt zo bepaalde overbrugbare en onoverbrugbare meningsverschillen op moreel vlak duidelijk identificeerbaar. Overigens is het best mogelijk dat de fundering en de rationaliteit op het andere niveau en in de nieuwe context geen urgentie karakter heeft 'for the time being'.

De onbetwistbare basis van die vooruitgang blijft de methode zelf van de justificatie, d.w.z. de formele procedure besloten in de morele argumentatie. Het spreekt vanzelf, maar het blijft in ultimis eveneens aan een inhoud verbonden, dat die formele procedure mee de betekenis uitmaakt van de ethische rationaliteit. Maar dit slechts op

voorwaarde dat die formele methode de verduidelijking inhoudt van de historische en maatschappelijke context en de aanduiding van de projecten van maatschappelijke relevantie, of de voorgestelde oplossingen voor morele situaties met drukkarakter, waarover de justificatie moet toelaten te beslissen.

Hoewel mijn standpunt dus het naturalisme in één van zijn historische betekenissen afwijst impliceert het 1) de fundering van morele posities in algemene supra-individuele waarden, 2) justificatie en ondersteuning aan de hand van wetenschappelijk verantwoorde kennis over historische en maatschappelijk relevante feiten, en 3) historisch en maatschappelijk verduidelijkte feit/norm spanningen. In geen geval kan de zoektocht naar de bepaling van de ethische rationaliteit gelijk worden gesteld aan het vinden van een unieke, ultieme en beslissende inhoud waarover men postuleert dat hij onder alle omstandigheden maatschappelijke belangentegenstellingen zou kunnen oplossen. De zoektocht naar de bepaling van de ethische rationaliteit mag niet uitlopen op nieuwe historische, antropologische of psychologische programma's op grond waarvan 'men' naar hartelust kan executeren; hij kan evenmin tot doelstelling hebben het historisch status quo van de belangentegenstellingen doordat een program zich aan de historische ontwikkelingsgang gaat superposeren.

2. Zoals gezegd, één van de eerste punten was dat ik mij afvroeg wat er nu aan de oorsprong ligt van de debatten over de ethische rationaliteit. What is it all about? Toen ik dat poogde te beantwoorden, en zulks leek mij noodwendig voor een degelijke benadering van de ethische rationaliteit en van de funderingsproblematiek in de ethica, kwam ik uit bij het volgende punt. Het moet te maken hebben met de ontwikkeling die de Westerse wereld doormaakt en met ingrijpende veranderingen op wereldbeschouwelijk vlak. Vooral dat tweede scheen mij fundamenteel. Het is helaas bovendien uitermate triviaal.

Veel meer vanuit mijn eigen positie dan vanuit een globaal overzicht van de historische context die ik op het oog had, dacht ik dat de plaats en de rol van het zgn. "wetenschappelijk socialisme" (indien men wil ook van het "utilitarisme") van het grootste belang was. En hoewel het zeker niet enig is in het ontstaan van een "waarde-vacuüm" en van de "funderingsproblematiek", wat men bv. uit het ontstaan van de wijsgerige discipline, die waardeleer, waardefilosofie, waardetheorie, waardeethiek of axiologie wordt genoemd, rond 1890 kan aflezen, schenen mij de grote wereldbeschouwelijke gevechten op het Europese continent na de

tweede wereldoorlog waarin het marxisme voortdurend een rol speelde van het grootste belang. Dit standpunt hangt eigenlijk al samen, zo ontdekte ik, met mijn opvatting over ethische rationaliteit. Al te veel werd uitgekeken naar de Angelsaksische moraalfilosofie en ethica, waarvan Jaap Kruithof m.i. terecht zei :

Uit de voorbeelden die in tal van Amerikaanse en Engelse werken over ethiek of meta-ethiek gegeven worden, spreekt een klein-burgerlijke en traditionele opvatting over wat ethisch is. Opvallend is bv. dat men doorgaans politieke en economische problemen - naar onze opvatting ethisch dikwijls zeer relevant - buiten beschouwing houdt.
(Eticologie. Een inleiding tot de studie van het morele verschijnsel. 1973, 152n)

Ik mag hier herinneren aan de belangrijke debatten in Frankrijk, na 1945, waarin de namen aan bod komen van A. Malraux, R. Aron, A. Camus (die overigens recent weer in de belangstelling komt !), J. P. Sartre, S. De Beauvoir, Merleau-Ponty, en anderen. Het betreft mensen die oorspronkelijk gemeenschappelijke of overeenkomstige standpunten verdedigden, doch die later door het verloop van de sociale en politieke tegenstellingen tegenstanders werden.

In het marxisme speelde het probleem van de fundering van waarden een niet kleine rol. Met zijn historiserende en scientificiserende leer, waarin de rationaliteit een kwestie werd van historische 'rede' door de menselijke actie gestalte krijgend en aan een wetmatig verloop beantwoordend, werd het waardeprobleem afgedaan als een retrograde 'moralistische' discussie. Het socialisme was geen kwestie van morele overtuigingen maar wel van historische noodzakelijkheid. Tegelijk werd het van langsom duidelijker dat het marxisme een morele boodschap inhield en een diepe ethische geladenheid verraadde. Later kraakte de beroemde eenheid van de jonge en de oude Marx, d.w.z. de eenheid van de ethisch geladen en de wetenschappelijk werkende Marx, o.a. door de zich wijzigende wetenschapsopvatting en door de groeiende vervreemding tussen de marxistische theorie en de concrete maatschappelijke praktijk. En indien de wonderlijke dialectische afstelling tussen theorie en praktijk verloren gaat, en indien het marxisme zijn wetenschappelijke overtuigingskracht én zijn praktische doeltreffendheid verliest, dan moet ook het waardeprobleem weer duidelijk op de voorgrond komen. Ik kan dat op persoonlijk vlak als volgt vertalen : gezien mijn kritiek op het marxisme almaar groter werd en aangezien dit marxisme in mijn persoonlijke opvattingen een centrale plaats innam

en inneemt, en daar dus het geloof dat het marxisme een gefundeerde oplossing had geboden voor het maatschappelijk engagement de bodem was ingeslagen, leek het mij evident dat moest worden gezocht naar een andere oplossing voor de funderingsproblematiek.

Ik zei het al, het mag dan zijn dat de crisis van het marxisme meer dan voor mij alleen een kenmerk is van het waardendebat, er zijn ook andere wereldbeschouwelijke elementen in het spel. Maar ik wil het daarover verder niet hebben. Feit is dat er een bredere context is waarbinnen de funderingsdiscussies moeten worden geplaatst, zonder dewelke een degelijke behandeling van ethische rationaliteit onmogelijk wordt. Dat het ons thans ontbreekt aan zulke studies en dat dit in onze discussies over ethische rationaliteit zo'n kleine rol speelde, betekent niet dat die bredere historische en maatschappelijke context onbelangrijk in se zou zijn. Ik kom overigens naar het slot van mijn tekst terug op dit punt.

Met de wereldbeschouwelijke crisis in mijn hoofd en zoals ik die intuïtief mee liet tellen in het ontstaan van een waardevacuüm, meende ik een volgende ontwikkeling te kunnen postuleren. Er groeide weer een afstand en tegenstelling tussen drie rationaliteitstypen, die ik de praktische, de theoretische en de projectieve rationaliteit zou kunnen noemen. Laat ik eerst preciseren wat ik hieronder versta.

De praktische rationaliteit betreft de efficiëntie van het menselijk handelen. Het gaat om de doelmatige en doeltreffende aanpassing van de middelen aan de vooropgestelde doeleinden. Onder de betiteling "technische rationaliteit" werd zij in het werk van Max Weber uitvoerig behandeld. Of, het verschil tussen de waarde- en de doelrationaliteit. Het is de eenzijdige benadering van de doel-middel rationaliteit in onze cultuur die heeft aanleiding gegeven tot een diepgaande cultuurkritiek. Volgens die laatste toont onze maatschappelijke orde een obsessie inzake de doel-middel relaties, die relatief zelfstandig worden en aan de meer omvattende waarderingen, waardesystemen, waarmee zij samengaan, ontsnappen. Het gaat m. i. om een relevante kritiek die verband houdt met een gewilde en ongewilde onduidelijkheid over het gehele bouwwerk van waarden, doeleinden en middelen.

De theoretische rationaliteit betreft de empirische, theoretische en belangloze kennis over de werkelijkheid. Zij betreft niet (rechtstreeks) het handelen maar het kennen. Uiteraard is het kennen ook een activiteit — maar welke ook de doelstellingen, die extern aan het kennen zijn, kunnen spelen, de theoretische rationaliteit betreft de adequate kennis over de realiteit. Gekoppeld aan de efficiëntie, of aan de praktische rationaliteit kan zij los van grotere doelstellingen

blind worden overgeleverd aan het spel van de maatschappelijke krachten. De zopas vermelde kultuurkritiek kan hier worden doorgetrokken.

Ondanks de crisis van de historiciserende benaderingen blijft er derde vorm van rationaliteit, die ik bij gebrek aan wat beters projectieve rationaliteit heb genoemd. Zij heeft te maken met projecten van maatschappelijke actie, met projecten van historische veranderingen en met beelden over een of andere na te streven historische bestemming. Dat die projecten bestaan en een sociaal belangrijke rol vervullen leidt niet de minste twijfel. (Cf. Blocks *Das Prinzip Höffnung* is eraan gewijd).

Men spreekt bij zo'n benadering die hoofdzakelijk historisch georiënteerd blijft ook over een emancipatorisch proces. Bij te grote twijfel echter over die historische basis kan de projectieve rationaliteit opgevuld worden met niet historische met name antropologiserende en psychologiserende gegevens (cf. de Amerikaanse axiologie). Maar in alle gevallen streeft men naar een inhoudelijk bepaalde rationaliteit. Zonder die inhoudelijk bepaalde rationaliteit zou de fundering van de andere vormen van rationaliteit onmogelijk zijn en dit zou tot stuurlaaiheid leiden. De theoretische noch de praktische rationaliteit zouden die inhoud van de projectieve rationaliteit kunnen leveren.

Zo staan er twee benaderingen tegenover elkaar. De formele benadering waarin praktische en theoretische rationaliteit, en een inhoudelijke benadering waarin de projectieve rationaliteit centraal staan. De eenheid is verbroken. De tegenstellingen aan de oppervlakte gekomen. Met enige fantasie kan men dus formalisten opponeren aan de substantivisten. De formalisten wijzen alle funderingen vanuit een project-rationaliteitsopvatting van de hand: de inhouden blijven immer arbitrair, de consensus over de projectinhouden veel te ver af. Slechts het procédé door de theoretische en praktische rationaliteit (overigens van dezelfde grondvorm) geleverd, en dat erin bestaat in het geheel van opvattingen over de feitelijke en de wenselijke realiteit opvattingen of delen van opvattingen te justifieren, geeft houvast. De substantivisten wijzen op het "self-defeating" aspect van het formalistische standpunt. Zij kunnen aanvoeren dat niet duidelijk is waarom rationaliteit verbonden worden moet met het model van de wetenschappelijke methode en/of de technische efficiëntie. Waarom daarvoor kiezen? Of hoe justifieert men die keuze alweer? Het antwoord kan zijn: omdat die wetenschappelijke methode toelaat over opvattingen in een of andere zin te beslissen na ze te hebben 'beproefd' aan de hand van de feiten. Maar waarom, zo kan men vragen, zou dit weer belangrijk zijn? Vanwaar die behoefte aan zo'n

'beproefde' opvattingen? Aan de hand van dit soort argumentatie kunnen de substantivisten pogen aan te tonen dat de verdediger van de formele bepaling van de ethische rationaliteit ultiem een reeks argumenten moet inroepen die verwijzen naar doeleinden, waarden, ethosbeelden, projecten van menselijk handelen en maatschappelijke ordening, en dus naar de geschiedenis, naar socio-culturele interpretaties, naar een wijsgerige antropologie, of naar psycho-fysiologische fundamenteen. En in dat geval gaat het om argumenten die zelf niet uit de bepaling van de formele rationaliteitsbepaling afkomstig zijn.

Ik ben van mening dat de verdediging van een methode van rechtvaardiging en ondersteuning van morele opvattingen en overtuigingen, naar het model van de wetenschappelijke methode en aangenomen dat wij duidelijk zouden weten wat daaronder te verstaan, op zijn plaats is. Eén van de belangrijke op te helderen punten blijft dan hoe die wetenschappelijke methode effectief in die rechtvaardiging en ondersteuning kan tussenkomen en hoe ver de toepassing ervan strekt in de morele discussies. In elk geval stelt de methode ons in staat met economie te denken en het oude ideaal van de klaarheid, helderheid en duidelijkheid van voorstellingen en gedachten te benaderen. Bovendien is het die methode die ons in staat stelt onze voorstellingen en opvattingen duidelijk te identificeren. Immers, indien er dan al een methode bestaat die toelaat om 'valse' van 'echte' problemen weg te snijden en om opvattingen en overtuigingen te ondersteunen, dan moet dat er ons tevens toe brengen steeds meer problemen en beslissingen aan die methode voor te leggen. Slechts in zover ik op dit laatste punt insister, kan ik van een te enge en een te louter passieve justificatiebenadering van de rationaliteit afstand nemen.

Wanneer wij het standpunt van de substantivisten zo zouden verstaan dat zij hopen een inhoudelijke basis te vinden, een waardebasis, die zeer ruime consensus behaalt, en die buiten de historisch-maatschappelijke context toelaat morele disputen op te lossen, moeten wij een kritische voorzichtigheid aan de dag leggen. Het is mijns inziens uitgesloten een inhoud te vinden die een ultieme fundering kan verstrekken. Hierbij kan worden opgemerkt dat er weinig mensen zijn die zo'n standpunt zullen innemen. Maar als men o.a. op epistemologische gronden (menselijke kennis is steeds voorlopig, laat geen absolute zekerheid toe) de kans op een ultieme fundering uitsluit en men overigens van mening is dat inzake morele disputen in het beste geval slechts een ruime consensus speelt, dan blijft de vraag hoe de formalistische bepaling van de ethische rationaliteit in een inhoudelijke richting kan worden aangevuld. Is

het mogelijk een verruimd formalistisch standpunt in te nemen? Kan men het formalistische standpunt zo aanvullen dat er een effectieve inhoud kan worden gegeven aan de uitdrukking 'ethische rationaliteit'? Het is duidelijk dat vanuit de kritische voorzichtigheid een aantal zaken moet worden vermeden. In de eerste plaats het gevaar van de wilde speculaties. Zij mogen in verband staan met een geschiedenisinterpretatie, aan de hand waarvan men de inhoud van 'ethisch rationeel bepaalt, of met een wijsgerig antropologische benadering al of niet gesteund op psycho-fysiologische of sociaalpsychologische gegevens, de gevaren van de inhoudsbepaling zijn niet te onderschatten. Om die reden heb ik ook hoger verwezen naar de wereldbeschouwelijke crisis, die met een al te speculatief en met een al te triomfantelijk program van vooruitgang en emancipatie heeft te maken (en zoals men zou kunnen aantonen geldt dit zowel voor liberalisme als voor socialisme). Maar in de tweede plaats moeten wij pogen de verschraling van een bepaald soort formalisme te ontlopen, formalisme dat dan zoals ik hoger uiteenzette uiteindelijk "selfdefeating" is, en dat slechts met de justificatie van bestaande opvattingen te maken heeft. Hier is het gevaar a-historiciteit en het uit het oog verliezen van de onmiskenbare dynamiek van de maatschappelijke werkelijkheid.

Men ziet het de vraag blijft open : bestaat er een middenweg? Ik dacht daarover de volgende punten te kunnen verduidelijken. Ik probeer daarbij een bepaling van de ethische rationaliteit te geven die erg dicht bij de formele benadering blijft maar die speelt op de spanning tussen methode en inhoud. Met de diepe twijfel omtrent een ultieme fundering blijft ten volle het probleem gesteld welke soort fundering dan mogelijk is en hoe men daarvan de preciese werking kan aangeven. Ik ga er dieper op in onder 3. en 4.

3. Laat ik eerst de volgende vier punten verduidelijken. Daarbij begeef ik mij in het gebied dat ligt tussen een maximale bepaling en een minimale bepaling van de ethische rationaliteit. Een maximale bepaling van die rationaliteit veronderstelt dat men een vorm of type van rationaliteit aanduidt die uitdrukkelijk ethisch is; een minimale bepaling gaat daarentegen uit van een rationaliteit (zoals bv. in de wetenschappelijke methode geïncarneerd) die men in ethische kwesties kan aanwenden. Substantivisten moeten opteren voor de maximale bepaling. Zij moeten een geheel van algemeen aanvaarde en aanvaardbare waarden, die gejustifieerd zijn en tot justificatie leiden van morele posities, aanduiden. Strenge formalisten kunnen zich houden aan de minimale bepaling, precies met het voorbeeld van de

wetenschappelijke methode voor ogen. Maar zoals al werd opgemerkt vergt dat laatste toch weer inhoudelijke justificatie.

(a) Slechts in een welbepaalde, maar overigens verder arbitraire betekenis bestaat er een specifieke ethische rationaliteit. Zij heeft als kern de rationaliteit die steunt op het wetenschappelijk beproeven van wat ik projecten van maatschappelijke ordening en tussenmenselijke betrekkingen zal noemen. Die projecten moeten worden voorgesteld in menselijke en maatschappelijke probleemsituaties; zonder dit geen ethische en geen andere rationaliteit. Ik wil hier herinneren aan mijn beginpunt: de discussies over de ethische rationaliteit zijn discussies over en ontstaan uit maatschappelijke en menselijke probleemsituaties.

(b) Punt (a) laat toe dat er verschillende projecten naast elkaar bestaan. Die kunnen indifferent zijn tegenover elkaar; zij kunnen ook tegenstrijdig zijn. Dit zal verder bepaald worden door het 'spel' van de maatschappelijk gevormde belangen, die beheerst worden door de maatschappelijke tegenstellingen. Al naar gelang de historische context (een feitelijke kwestie) zijn die sociale tegenstellingen irreductibel. De mogelijkheid een ultieme fundering te geven aan projecten die men moet beschouwen als waarden-doeleinden-middelen gehelen zal afhangen van die historische context en van de feitelijke sociale tegenstellingen. De kritische voorzichtigheid, waarover ik hoger sprak, betreft hier het geven van een betekenis aan ethische rationaliteit in een inhoudelijke zin die de sociale tegenstellingen in hun dynamiek zou overstijgen en de historische context zou te buiten gaan. Ik spreek hier zoals vele anderen in het abstracte en algemene — en dat is een betreurenswaardige zaak want ik behoor tot diegenen die de ethica het liefst in een feitelijke en dus onderzoekend-descriptieve richting zien ontwikkelen, veeleer dan in een stipulatieve en prescriptieve richting. In het geval echter van die sociale tegenstellingen kan men met rationaliteit nog naar de procedure verwijzen om in een historische zin de belangentegenstellingen te verduidelijken.

(c) In de marge tussen de maximale en de minimale bepaling van de ethische rationaliteit speelt mijn opvatting mee dat de utilitaristische en de marxistische tradities als gunstig gevolg hebben gehad ethica, of moraalfilosofie, vaak tegen hun oorsprong in, te verbinden met clarificatie en het genereren van maatschappelijke projecten. Daarom wijs ik ook "moralistische" benaderingen af. Utilitaristen en marxisten verwezenlijken bij wijze van spreken de opruiming van de "moralismen". Dat kon slechts tot op zekere hoogte, want ook zij waren moreel geladen of belast, ondanks de scientistische strekking. Bovendien roept elke voortbrengst van een project, elke

rechtvaardiging, verduidelijking en identificatie van waardenposities interne contradicties op wegens het gebrek aan consistentie en volledigheid.

(d) In mijn verduidelijking van wat ik als ethisch rationeel beschouwen zal speelde de intuïtieve idee mee dat wanneer A, morele actor, zijn project formuleert er een keten, een structuur van inhouden wordt gepresenteerd. Men kan die inhouden waarden of attitudes noemen, het geheel een waarden-doeleinden-middelen geheel. Ik verschil daarin niet van axiologen dat ik het bestaan van die waarden en die waarden-doeleinden-middelen gehelen niet zal ontkennen. Integendeel in mijn standpunt dat justificatie toelaat en conditionele beslisbaarheid van morele vraagstukken insluit moet ik de invloed van John Dewey's *Theory of Valuation* vermelden. Maar ik zei ook (cf. a.) dat de inhouden, met hun structuur en hiërarchie, in correlatie staan met een significante historische context. Ik betwijfel of ik het rationeel moet noemen dat wordt gezocht naar een transhistorische en inhoudelijke waardenhiërarchie, naar het voorbeeld van mensen als Ross en Hartmann. In het algemeen wordt de inhoudelijke fundering van de ethische rationaliteit, o.a. door filosofisch-antropologische en psycho-fysiologische stipulaties, bedreigd door trivialiteit en niet beslisbare algemeenheid. Dat laatste standpunt sluit niet uit dat wij filosofisch-antropologische en psycho-fysiologische funderingen van waarden-doeleinden-middelen posities zouden zoeken en geven. Dat impliceert immers de clarificatie van morele posities. Wat een morele actor A tegenover een andere B moet doen is dan het volgende: (i) precisering van de inhouden en hun structuur. (ii) precisering van zijn fundering en ondersteuning; wat de ondersteuning betreft, en dit punt verdient verder alle aandacht, zullen de meesten het er over eens zijn dat een feitelijke ondersteuning in een brede en te weinig gepreciseerde en onderzochte zin van het woord mogelijk is, daar waar die feitelijke ondersteuning in de strikt logische zin moet worden uitgesloten (cf. de 'is-ought' discussie); (iii) toelaten over het structuurkarakter en haar consistentie van zijn inhoudenproject een uitspraak te doen; dat moet kunnen gebeuren door verwijzing naar de historische actualiteit. In functie van die vier punten (at/md), waarbij ik vast blijf hangen aan een verruimd formalisme (cf. Abraham Edels *Science and the Structure of Ethics*, en zijn voor onze discussie bijzonder relevant *Method in Ethical Theory*), stelde ik mij de vraag is John Rawls *Theory of Justice* ethisch rationeel (cf. mijn artikel *De funderingsproblematiek in de ethica in het licht van John Rawls: Theory of Justice* in dit nummer). Ik antwoordde op die vraag ja en neen tegelijk, zonder een Boedhistische logika aan te hangen. Ja,

omdat Rawls een indrukwekkende justificatieprocedure inlast. Neen omdat hij verkeerdelijk besluit dat elkeen die zijn redenering volgt zijn resultaat zal moeten goedkeuren. Rawls duidt inhouden aan, die de knooppunten vormen van een groot geheel met een eigen structuur — een geheel en een structuur van waarden als men wil. Er is sprake van justificatie en ondersteuning — kortom er is een argumentatie die het adjectief 'rationeel' kan krijgen. Maar er ontbreekt historische precisering en er ontbreekt een feitelijke concretisering in sociologische zin. De *Theory of Justice* zweeft in een historisch en sociologisch vacuüm; geen contexten werden aangeduid waardoor zijn afspraken met de lezer willekeurig worden. Daarom beantwoordde ik mijn vraag met een neen.

De punten (a) t/m (d) geven een aanduiding van de richting waarin ik ethische rationaliteit zou wensen te bepalen. Ik zou mijn standpunt verruimd formalistisch noemen. Zoals al een aantal keren gebleken is gaat mijn belangstelling hoofdzakelijk uit naar de descriptieve onderzoekende en verhelderende activiteiten inzake morele standpunten veeleer dan naar een normatieve ethica opgevat als een ethica gefundeerd in een 'wetenschappelijke axiologie'. Aangezien dat laatste geen argument is in het debat heb ik in de punten (a) t/m (d) toch een inhoud voor de uitdrukking 'ethische rationaliteit' willen preciseren. Ik ben er mij van bewust dat er een groot aantal duistere punten blijven. Op enkele daarvan wil ik tot besluit wat verder ingaan.

4. Wanneer ik mijn uiteenzetting nog eens overloop en wanneer ik rekening probeer te houden met een aantal opwerpingen tegen mijn standpunt, dan kan ik over mijn ethische rationaliteitsopvatting nog de volgende bedenkingen maken. Ik heb toegegeven dat rechtvaardiging en ondersteuning van morele opvattingen en overtuigingen mogelijk is en dat naar het model van de wetenschappelijke rechtvaardigingen van kennis. Die rechtvaardiging en ondersteuning, in ethische zin begrepen zoals hoger werd gepreciseerd, blijven relatief en voorwaardelijk. Het is mogelijk dat belangenposities worden aangeraakt die slechts door het spel van de sociale tegenstellingen tot eenzelfde basis worden teruggebracht. Laat ons daarvan nu abstractie maken en onze aandacht concentreren op de reikwijdte van de rechtvaardiging en ondersteuning, op het relatieve en het voorwaardelijke karakter daarvan.

Het op te helderen punt blijft hoe dit effectief gebeurt of kan gebeuren. De vraag is: op welke wijze bemiddelt de (wetenschappelijke) methode in de fundering van morele opvattingen en hoe doet zij de feitelijke basis, of wat als dusdanig zonder

tegenstrijdigheden door de disputanten wordt erkend, bemiddelen in normatieve en evaluatieve kwesties? Ik ben van mening dat in de ethica veel meer dan ons met effectieve fundering bezig te houden de klemtoon moet worden gelegd op de opheldering van bovengenoemde aangelegenheid aan de hand van concrete voorbeelden van waardennormen discussies van maatschappelijke relevantie. Uiteraard moeten die twee belangstellingen niet tegenstrijdig worden gezien; maar in het geheel van de geschiedenis van de moraalfilosofie en de ethica sta ik meer aan de kant van mensen als bv. Hare die het volgende formuleerde in zijn werk *Freedom and Reason* op bladzijde 1 :

The function of moral philosophy (...) is that of helping us to think better about moral questions by exposing the logical structure of the language in which this thought is expressed.

Wat hij zegt over het moreel taalgebruik moet verruimd worden tot moreel gedrag. Ik kan nogmaals naar het werk van Edel verwijzen, met name naar zijn *Preface in the Method in Ethical Theory* ("The problem of ethical relativity").

Een van de mogelijke tegenwerpingen kan zijn dat dit ondersteunen van waarden/normen aan de hand van feiten niet of nauwelijks verschilt van wat in de wetenschappen gebeurt wanneer beliefs kritisch ondersteund worden door een feitelijke basis. Ook wetenschappelijke kennis is voorlopig, werkt met beliefs, is afhankelijk van denkkaders die een conditioneel tijd-ruimtelijk karakter hebben, wordt gedetermineerd door een theoretische terminologie en door opvattingen over waarnemingen en experimenten die kunnen wijzigen in de tijd. Tegenover die opwerpingen moet worden gezegd dat het object en de inzet van de justificatie van morele beliefs verschillend is, dat de subjectgeladenheid en de betrokkenheid van de morele disputanten veel groter is. De discussie over de complementariteit in de natuurwetenschappen, hoeveel er ook voor de tegenstanders aan beliefs op het spel stond, kan niet helemaal vergeleken worden met de discussies over de complementariteit van fascisme en socialisme.

Ik vermeldde hoger dat morele overtuigingen uitiem zouden te herleiden zijn tot belangen, die zelf weer wortelen in maatschappelijke tegenstellingen, waarvan sommige irreductibel zijn. Dit is een principieel standpunt, waarin ik mijn twijfel uitdruk aan een bepaalde soort justificatie- en funderingsargumentatie. Die impliceert dat er een supra-individueel fundament voor morele

overtuigingen kan worden gevonden dat volledigheid en consistentie kan verbinden aan een transhistorisch karakter. Uiteraard is de allerlaatste noemer van morele discussies, na een stuk of wat herleidingen, vaak geen belangenpositie maar een waardepositie die de strikte belangen van het individu die voor de verdediging van die positie instaat overschrijdt. Maar in wat ik hoger zei liet ik de justificatie en ondersteuning van toepassing zijn op waardenposities, met als eventualiteit dat toch belangentegenstellingen te voorschijn zouden komen. Ik zou hier willen verwijzen naar mijn opmerkingen in het bovenvermelde artikel over de funderingsproblematiek inzake rechtvaardigheid; ik opponeerde aldaar aan de Simmeliaanse dyade de Gossense dyade in een gedachtenexperiment over de fundering van morele overtuigingen waarbij ook de mogelijkheid van een psycho-fysiologische basis werd aangeraakt. Ik hoef dat hier niet meer te herhalen. In de situaties waarin de allereerste oorsprong van het onderscheid in goed en kwaad verloren is gegaan in de 'abyss of time" en wij ons in een Simmeliaans universum bevinden is het hoofdpunt het decoderen van de morele overtuigingen van de morele disputanten. Dat kan door henzelf gebeuren of door observators, die al naar gelang het geval ideale observators kunnen zijn (waarmee eveneens gezegd wil zijn dat het doornemen van de omvangrijke literatuur over de 'ideal observer'-rol erg belangrijk is voor ons debat over de ethische rationaliteit). Men doet er dus goed aan mijn standpunten over de reductie en de irreductibele belangenposities te lezen in aansluiting met dat gedachtenexperiment, omdat de twee artikels elkaar overlappen.

Hoe het nu ook verder moge zijn met de antwoorden op geanticiperde kritieken op mijn verruimd formalistisch ethisch rationaliteitsbegrip, ik blijf uiteraard staan op een relativistisch standpunt waarin fundering voorwaardelijk blijft tegenover gestipuleerde waardenposities en door de morele disputanten als dusdanig erkend feitenmateriaal. Een strikte fundering van waarden en normen, waarover sommige naturalisten nogal wat onduidelijkheid laten bestaan, in de feitelijke basis (de massa van amorfe of bewerkte gegevens uit de menswetenschappen, gaande van de geneeskunde en fysiologie tot de economie en de geschiedeniswetenschap !) acht ik onmogelijk. Waarden-normen-gehelen of -delen worden gefundeerd door zich op feiten in bepaalde impliciet duidelijke of expliciet verduidelijkte historisch-maatschappelijke contexten te beroepen, én door nieuwe waarden-normen posities op een ander niveau in te roepen. Men mag dus beweren dat gegeven concrete omstandigheden waarin morele disputanten zich bevinden en gegeven de voorwaarden van (a) tot (d) hierboven vermeld, bepaalde waarden/normen

discussies oplosbaar zijn door het algemeen aanvaard inroepen van een feitenbasis en door een even algemeen aanvaard opschuiven van het waarden/normen fundament. Dat laatste fundament vertoont "for the time being" voor de posities van de disputanten geen relevantie; of, de morele disputanten staan tegenover dat fundament indifferent. Maar niet alle morele discussies zullen voldoen aan die voorwaarden. Zij kunnen in dat geval onbeslist blijven en niet tot conflicten leiden omdat het maatschappelijk systeem dit toelaat — er is plaats genoeg voor iedereen —; of zij kunnen niet via argumentaties worden beslecht.

Ik wil besluiten met te verwijzen naar een oude morele discussie over het samengaan van vrijheid en gelijkheid. Sinds het utilitarisme en enkele andere ideologische strekkingen uit de achttiende en negentiende eeuw, en gezien het maatschappelijk systeem van de westerse wereld met zijn inherente klassentegenstellingen, één van de hoofdproblemen uit de ethica (cf. John Rawls over de samenhang beginselen vrijheid en gelijkheid in zijn rechtvaardigheidstheorie).

De oorspronkelijke idee, die men bij Jeremy Bentham aantrof (cf. zijn werkje *The Pannomial Fragments*), en die ook later door de ontwikkeling van de experimentele psychologie populair bleef (cf. Wundt, Helmholtz, Fechner, Gossen, e.a.), was dat een sociale rekenkundige ons zou kunnen in staat stellen de aanspraken van gelijkheid en van vrijheid te verenigen. De discussies over de sociale rechtvaardigheid zouden op die wijze tot een oplossing kunnen worden gebracht. De basisidee was dat een herleiding (reductionisme) mogelijk was van sociaal nut tot individuele utiliteiten, en van individueel nut tot gevoelens van lust en onlust. Niet altijd vinden wij dezelfde formuleringen — maar in het algemeen leefde toch de idee dat er een rudimentair en eenvoudig basismateriaal van gevoelens bestond. Het ruwe en ongedifferentieerde fundament van waaruit de utiliteiten waren samengesteld. Dit basismateriaal zou men wetenschappelijk kunnen kennen; en de kennis over de primitieve en eenvormige lust-onlustgevoelens betekende het begin van een wetenschappelijke ethica. Sommigen, zoals H. H. Gossen, begonnen zo uit het rijke 'boek van de natuur' de onomstootbare beginselen van het keiharde economische liberalisme af te lezen.

De latere geschiedenis van het utilitarisme en van de grensnuttheorie toont hoe men die naieve visie heeft verlaten en hoe men geleidelijk de voorzichtiger en minder reductionistische termen als preferenties en attitudes heeft ingevoerd. De oude sensationalistische of sensualistische basis had afgedaan. In Oostenrijk en Duitsland poogden een aantal theoretici de relaties tussen de gevoelens, de intenties en de waarden te ontdekken langs

wijsgerige weg (cf. Brentano, Meinong, von Ehrenfels e.a.).

Gemeenschappelijk aan die wijzigingen is dat men op een structuur van attitudes (al naar het geval waarden genoemd) de klemtoon ging leggen en in die structuur van attitudes speelt een intellectuele verwerking en een emotionaliteit een rol. Wij waren met die structuur van attitudes hoger al geconfronteerd (cf. structuur van inhouden, hiërarchie van waarden). Die attitudes hebben een meer dan subjectief karakter omdat zij mee door de sociale omgeving gevormd zijn en een meer dan emotioneel karakter omdat zij intellectueel cognitief zijn bewerkt. Bij David Hume (en later uitgewerkt bij Adam Smith) wordt reeds van bij het allereerste contract een "limited generosity" verondersteld dat zal uitlopen op de 'sympatie', die de attitudele grond vormt voor het sluiten en respecteren van overeenkomsten en het aanvaarden van morele beginselen (cf. *Treatise of Human Nature*). Hume was in zijn tijd te verstandig om een rabiaat reductionistische visie te onderschrijven. Wat hij als attitudele fundamenteel veronderstelt vinden wij in de rechtvaardigheidstheorie van Rawls terug onder de naam van een fundamentele "sense of justice". Maar helaas met de opvatting over de maatschappelijke vorming van de attitudes en hun structureel en cognitief karakter hebben wij nog geen sluitende theorie van sociale attitudes die een algemeen menselijke strekking zouden reflecteren. Vandaar de funderingsmoeilijkheden en het gevaar van trivialiteit die aan de kant is van wie argumenteert dat er zo'n algemene attitudele basis moet bestaan, die moet toelaten over morele overtuigingen te oordelen.

Het inhoudelijk opvullen van een algemene en funderende attitudele basis houdt overigens het geweldige risico in dat nieuwe mens- en maatschappijprogramma's worden geconstrueerd naar het voorbeeld van Saint Just, Vychinski en anderen (een laat voorbeeld passend in G. Orwells 1984 is de attitudespecialist en rattenexperimenter B. Skinner, die de recepten voor de gelukkige maatschappij uit zijn laboratoriumboxen heeft getoverd zodat wij van verder denken en voelen kunnen worden ontslagen). Zo'n programma's blijken nogal vaak verbonden te zijn met onthoofdingsmachines die koud voelen in de nek. Natuurlijk is mijn achterdocht kwaadwillig. Ik geef af tegenover een exces van het beginsel dat de "mens maat is van alle dingen", die overdrijving nl. die de mens figuurlijk of letterlijk zonder kop denkt of voorstelt. Maar het is goed aan de risico's te herinneren van een inhoudelijk opvullen van een algemene en funderende attitudele basis, zelfs als we erkennen dat morele disputen te maken hebben met sociaal gevormde attitudes, die een ruime consensus kunnen wegdragen.

Daar komt nog bij, en het werd ontwikkeld in de latere versies van de grensnuttheorie, dat hoe groter de sociaal-economische differentiatie in een maatschappij wordt, hoe groter ook de verscheidenheid wordt op het vlak van die intersubjectief maatgevende attituden, die sociaal gevormd zijn en cognitief verwerkt. En dat is bijzonder triestig omdat wij met onze discussie over de ethische rationaliteit leven in een maatschappij die flink gedifferentieerd werd sinds het begin van deze eeuw (cf. het steeds geringere "appeal" van de socialistische doctrine) — overigens schijnt elke revolutie op die wijze het 'ongelukkig' maken (het in historisch opzicht 'ongelukkig' maken) van zijn kornuiten als doel te hebben: uit de gemeenschappelijke, nauwelijks aangevochten en de individu-overstijgende basis van attituden, moet die revolutie de frustratie en het fijn gedifferentieerd resentment doen geboren worden.

Uit die laatste opmerkingen zouden wij argumenten kunnen putten voor een voorzichtige, kritische naturalisme-benadering: immers slechts onder bepaalde voorwaarden blijken de attituden algemeen resultaat van gemeenschappelijke ervaring en als dusdanig (door de gemeenschappelijke aanvaarding) aan een empirische test onderworpen. Naarmate de maatschappij steeds meer ontwikkelt en de mensen onderling meer en meer gedifferentieerd geraken treedt er een verbijzonderingsverschijnsel op in de sociaal gevormde en intellectueel verwerkte attituden. Dit verbijzonderingsverschijnsel treedt als een tegenkracht op van het veralgemeningsverschijnsel. Ik meen te kunnen postuleren dat die verbijzonderingstendens van een andere tendens vergezeld gaat. De morele disputen betreffen, bij de expansie van het sociale universum en de diversificatie van de behoeften en belangen, steeds meer de perifere eerder dan de centrale en vitale aangelegenheden, waardoor ook de indifferentie tegenover de morele posities toeneemt en dus de feitelijke complementariteit van de morele standpunten vergroot. Dit laatste veronderstelt dat men een uitspraak zou kunnen doen over de perifere en het centrale karakter van de morele disputen. Dat lijkt mij niet uitgesloten, maar het is een empirische kwestie. Men kan er moeilijk rechtstreeks evaluatieve uitspraken aan verbinden. In elk geval wat ik hier postuleer heeft erg veel te maken met de zo grondig verwaarloosde discipline van de sociologie van de moraal. Ik wil er hier niet verder op ingaan.

Een laatste opmerking nog in wat ik hoger een voorzichtige en kritische ethisch naturalisme-benadering noemde. Reeds Stevenson heeft er in zijn *Ethics and Language* en zijn *Facts and Values* op gewezen dat morele overtuigingen een belief-kern bezitten. Hebben de keiharde naturalisten dat wel goed begrepen? Zoals in het geval

van andere beliefs, bv. beliefs over de valbeweging, over de golf- of deeltjesstructuur van het licht, kan hierover worden gediscussieerd aan de hand van feitenmateriaal. In de sociaal aanvaarde en gevormde en de intellectueel verwerkte en bewerkte attitudes die het morele betreffen zitten zo'n belief-kernen. En als wij de beliefs beschouwen als algemene en het subject-overschrijdende affirmatieve voorstellen over de wereld en de maatschappij, dan moeten wij aannemen dat de tests over de wereld en de maatschappij, in het concrete geval dat ik als uitgangspunt koos nl. de debatten over het doen samengaan van gelijkheid en vrijheid in een sociale rechtvaardigheidsnotie, en dus over die morele overtuigingen die met rechtvaardigheidsnoties verband houden, mogelijk zijn. Dat geldt zelfs dan, maar met steeds verminderende kracht, wanneer wij de bovenstaande argumenten over de verbijzondering van de attitudes en hun informatief gehalte (de belief-kern) laten meespelen. Maar herinnerend aan mijn standpunt hoger over het onderscheid tussen strikte wetenschappelijke discussies en morele disputen moet worden beklemtoond dat er een diepgaand onderscheid blijft tussen de discussies over de wetenschappelijke beliefs en de discussies over de morele overtuigingen. In het laatste geval, en zelfs indien de disputanten in de rol van "ideal observers" elkaar tegemoet treden, zijn de discussies belangrijk egocentrischer dan in het eerste geval. Ik geloof dat ik dat zou kunnen aantonen aan de hand van feitelijk materiaal over discussies — maar dit zou andermaal thuishoren in de descriptieve aangelegenheden van een sociologie van de moraal en daaraan wil ik mij in het kader van dit artikel niet begeven.

Zelfs indien men stelt dat in de wetenschappelijke debatten de disputanten slechts kunnen terugvallen op een voorwaardelijk objectiviteitsbegrip, dan nog zal men moeten erkennen dat die voorwaardelijkheid in ruime mate relatief blijft. Maar die voorwaardelijkheid zal steeds maar sterker worden naarmate wij te maken krijgen met de waarden-doeleinden-middelen discussies die onze concrete maatschappelijke praktijk betreffen in een welbepaalde historische context. De objectiveringsmogelijkheden, en wanneer objectivering verstaan wordt als een naar algemeenheid tenderende intersubjectiviteit waarover een controleerbare consensus bestaat, zullen in morele discussies steeds geringer worden; de objectivering zal steeds meer voorwaardelijk worden bij de expansie van het sociale universum, d.w.z. door de diversificatie en de specificering van de behoeften. Het is vanzelfsprekend dat in die omstandigheden de klemtoon meer en meer gaat vallen op de methode van de justificatie eerder dan op de inhoud ervan.

*Limburgs Universitair Centrum
Rijksuniversiteit Gent*

NOOT

*Tekst op basis van uiteenzetting colloquium over "Ethische Rationaliteit", Faculteit Lett. & Wijsbegeerte, Rijksuniversiteit Gent, 16 december 1978.